

Mezopotamya’da Nehir Yargılamasının Uygulanmasına İlişkin Bazı Değerlendirmeler*

Some Considerations About the Practice of the River Ordeal in Mesopotamia

ÖZ

Yavuz ARSLAN^a

^a Öğr. Gör. Muş Alparslan Üniversitesi,
Muş, Türkiye,
y.arslan@alparslan.edu.tr, ORCID:
0000-0003-0964-3398

Mezopotamya coğrafyasında kanunlarca belirlenen çeşitli suçlara o coğrafyada yaşamış uygarlıklar farklı cezalar uygulamıştır. Fakat Mezopotamya coğrafyasındaki uygarlıkların geneli benzer bazı suçlarda suçlunun ortaya çıkmasını sağlamak amacıyla nehir yargılamasına başvurmuşlardır. Bu yargılamaya başvuran Mezopotamya toplumları yargılamadan çıkan sonuca bağlı olarak farklı cezalandırmalarda bulunmuşlardır. Örneğin Ur-Nammu kanununda büyücülük ile itham edilen biri nehre götürülür ve yargılanırdı. Yargılama esnasında suçlanan kişinin nehirden boğulmadan çıkması halinde onu suçlayan kişi üç şekel gümüş öderdi. Hammurabi kanununda da bu uygulamaya başvurulmuştur fakat bu kanunda Ur-Nammu kanunundaki kadar hafif ceza verilmemiştir. Hammurabi kanununa göre birini büyücülükle suçlayan kişi ve suçlanan nehir yargılamasına beraber giderlerdi. Eğer suçlanan kişi yargılamadan sağ çıkarsa suçlayan kişi öldürülür ve mal varlığı suçladığı kişiye kalırdı. Nehir yargılaması Mezopotamya’da Eski, Orta ve Yeni Asur dönemlerinde de uygulanan bir sistemdi. Bu sistemdeki amaç nehir yargılamasını gerektirecek bir suçtan dolayı suçlanan kişinin suçsuz veya suçlu olduğunun ortaya çıkarılmasıydı. Bu çalışmada özellikle Hammurabi kanununda yargılamayı gerekli kılan ikinci maddeden hareketle yargılamının nasıl uygulandığını ve Mezopotamya’da nehir yargılamasının yapıldığı iki kentten örnek verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Nehir Yargılaması, Mezopotamya, Hammurabi

ABSTRACT

Civilizations in Mesopotamia applied different punishments to various crimes according to Mesopotamian laws. However, most of the civilizations in Mesopotamia applied to the River Ordeal to reveal the culprit in similar crimes. Mesopotamian societies that applied to this trial had different punishments depending on the decisions of the trial. Ur-Nammu law-code required anyone accused of witchcraft to be taken to the river and face trial. If the accused survived, the accuser was paying three shekels of silver. Hammurabi's code was same, but the punishment was not light like Ur-Nammu. Hammurabi's code required the complainants for witchcraft to go to the river ordeal together. If the accused survived, the accuser would be killed, and his property would be passed to the accused. River ordeal was a system that was also applied in Mesopotamia in the Ancient, Middle and New Assyrian periods. The system aimed to establish the innocence or guilt of a person accused of a crime that would warrant a river ordeal. This study focuses on examples of trials giving examples from two cities where the River Ordeal was held in Mesopotamia, especially based on the second article of Hammurabi law.

Keywords: River Ordeal, Mesopotamia, Hammurabi.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

* Bu çalışma “MÖ II. Bin Yılda Anadolu ve Mezopotamya’da Tazminat ve İdam Cezaları” adlı doktora tezinden türetilmiştir.

Atf-Reference: Arslan, Y. (2021). Mezopotamya’da Nehir Yargılamasının Uygulanmasına İlişkin Bazı Değerlendirmeler. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 1-8.

GİRİŞ

Mezopotamya coğrafyasını oluşturan Fırat ve Dicle nehirleri geçmişten bugüne birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bu coğrafyada tarihin tanıklık ettiği büyük uygarlıklar hüküm sürmüştür. Bu uygarlıklar içerisinde Sümer, Akad, Babil, Asur gibi geçmişte iz bırakmış uygarlıklar yaşamıştır. Bu uygarlıklar yazının kullanılmasıyla toplumsal gelişimlerine katkıda bulunmuşlardır. Yazının kullanılması ile hukuksal anlamda kanunların yazılı hale gelmesi söz konusu olmuştur. Mezopotamya uygarlıkları yazı ile kanunlarını tabletler ya da Hammurabi kanununda olduğu gibi stele yazmışlardır. Bu uygarlıkların kanunlarının geneli idam, tazminat, toprak ve başka durumları içeren konuları ele almaktadır. Bu kanunların birçoğunda nehir ordali geçmektedir. Nehir yargılamasına ilişkin bilgilere Mezopotamya kanunlarında ve ele geçmiş olan belgelerde de ulaşılmaktadır. Bu yargılamada temel prensip büyü, zina, politik ihanet gibi ağır suçları işlediği sanılan kişilerin bu suçlardan birini işleyip işlemeyeceğine dair herhangi bir delil veya şahit olmadığı durumlarda kişinin suçlu mu suçsuz mu olduklarını ortaya çıkarmak için başvurulan bir sistemdi. Nehir yargılamasına ilişkin uygulamaya ilk kez Mezopotamya coğrafyasında Eski Sümer'de rastlanılmaktadır (Frymer-Kensky, 1977: 66).

Ur-Nammu kanununda da nehir yargılaması ilişkin örnekler görülmektedir. Ur-Nammu kanununun 11 ve 12. maddeleri bu yargılamayı içeren örneklerdir. Bu maddelerde:

Eğer bir adam, bir adamı büyüçülükle (itham ederse) nehir tanrısına (onun adaletine) götürülür (nehre atılır). Eğer nehir tanrısı temize çıkarırsa götürün (itham eden) üç şekel gümüş tartacaktır. Eğer bir adamın eşini (başka) bir adam zina ile itham eder ve nehre gidip temize çıkarsa onu itham eden adam 1/3 mana gümüşten tartacaktır” (Madde 11-12) (Tosun ve Yalvaç, 1989: 40-41; Finkelstein, 1968: 68; Kramer, 1954: 48).

Ur-Nammu kanununda görüldüğü gibi suçlanan kişiler büyü ve zina suçlarından dolayı nehir yargılamasına tabi tutulmuşlardır. Her iki maddede de suçla itham edilmiş kişilerin yargılamadan suçsuz çıkmaları durumunda suçlayan kişinin tazminat ödemesi şart koşulmuştur.

Asur Ticaret Kolonileri döneminde de nehir yargılamasına ilişkin bilgiler mevcuttur. Kt 94/k 1153 numaralı tablet bu duruma ilişkin örneklerden biridir (Larsen, 2010: 327; 2007: 175). Söz konusu döneme ait bir başka örnek olarak Kt. n/k 504 numaralı tablette Asurlu tüccar Aşşur-taklaku'nun durumu gösterilebilir. Saray tarafından Aşşur-taklaku tutuklanır. Asurlu tüccarlardan oluşan ve resmi bir kurum olan kârum'dan bir heyet kral ve kraliçenin huzuruna çıkarak onun masum olduğunu ve serbest bırakılmasını rica etmişlerdir. Bunun için de tanrı Asur'un hançeri üzerine yemin etmesi ya da yerli bir vatandaş gibi nehir yargılamasına başvurması teklifinde bulunmuşlardır (Günbattı, 1995: 85).

Nehir yargılamasına ilişkin örnekleri Hammurabi kanununda da görmekteyiz. Hammurabi kanununun ikinci ve 132. maddeleri nehir yargılamasının uygulanmasına ilişkindir. Kanunun ikinci maddesinde büyü yapmakla suçlanan biri, 132. maddesinde de başka biri ile olduğu iddia edilen bir kadının yargılamaya tabi tutulmasını içermektedir.

Mezopotamya toplumlarından Orta Asur kanununda da nehir yargılaması uygulanan bir sistemdi. Orta Asur kanununun 17, 22 ve 24. maddeleri nehir yargılamasına ilişkin maddelerdir. Madde 17 bir adamın karısını başka biri zina ile itham eder ve şahit bulamazsa iddiada bulunan adam ve kadın nehre götürülmekteydiler. Madde 22 bir adam başka bir adamın karısı ile yatmadığını söylemesine rağmen kadın “o benimle yattı” derse nehir yargılamasına gidilmekteydi. Madde 22’de bir adam başka bir adamın karısı ile yatmadığını söylemesine rağmen kadın “o benimle yattı” derse nehir yargılamasına gidilmekteydi ve burada bir anlaşma söz konusu olmamaktaydı. Adam nehirden sağ döndüğünde kadının kocası, karısına uygulayacağı muamelenin aynısını adama uygulama yetkisine sahip olmaktadır¹. Madde 24’te de nehir yargılamasına ilişkin bir durum var fakat burada yargılamanın reddedilmesi durumunda tazminat ödeme yükümlülüğü getirilmiştir (Roth, 1995: 160-162; Tosun ve Yalvaç, 1989: 248-249).

Mezopotamya’da nehir yargılaması Yeni Asur döneminde de görülmektedir. Bu döneme ait bir belge veliaht prene ait koyunların çalınması ve çobanının öldürülmesine ilişkindir. Belgede veliaht prensin 300 koyunu ve para cezası Hanî’ye yüklenmiştir. Çobanın kan parası olarak bir adam ve iki talent bakır istenmiştir. Hanî, insanları ve tarlaları, 300 koyun ve para cezası çobanın kan parası olarak alı konulmuştur. Her kim onu araştırırsa, 300 koyunu, para cezası ve çobanın bedeli olan bir adam ve iki talent bakır öderse Hanî’nin serbest kalması söz konusu olmaktadır. O nehir ordalini reddetmiştir (SAA 6 264 r:1-6).

Nehir yargılamasına ilişkin cinayetle ilgili bir belgede, Bel-iqbi ve Gambulianların Asurbanipal’e gönderdikleri belgedir. Bu belgede krala şunları bildirmektedirler: Biz, Bel-iqbi ve Gambulianlar, Bannişi dağına çıktığımızda kardeşlerimiz orada öldürüldü. Kardeşlerimizi öldüren adamları yakaladık ve valinin huzuruna çıkardık. Onlarla birlikte nehir sınavından geçtikten sonra, kralın himayesi altında temiz çıktık (SAA 21 110: r.1, 3).

Asur otoritesine karşı işlenen suçla ilgili Bêl-iqişa tarafından krala yazılan mektupta da nehir ordaline ilişkin bilgiler yer almaktadır. Belgede Bêl-iqişa, kral tarafından tutuklanmış ve suçunun ne olduğunu sorar. Krala karşı bir suç işlemediğini söyler. Hapiste aç kaldığını, kralın tanrılarının onun dokuz gündür ekmek yemediğini bildiklerini, kralın kendisine gönderdiği habere gelince krala böyle bir mesaj göndermediğini, gerekirse nehir ordaline gideceğini ya da baltanın kaldırılmasını isteyip kralına karşı bir hatasının olmadığını ifade etmektedir (SAA 21 111: r. 1-17).

¹ Kocanın eşine uygulayacağı ceza veya serbest bırakma durumu ile ilgili olarak Orta Asur kanununun 15. maddesine bkz. Roth, 1995: 158.

Bir başka belgede, Bēl-ušēzib tarafından Asarhaddon’a gönderilen bir mektupta Uruk valisi Hinnumu ile ilgilidir. Belgede Hinnumu’nun Elam kralına on savaş arabası [ve at] verdiği ve Hinnumu’nun da kendisinin tutsak edildiği ve Elam kralına teslim edildiği belirtilir. Hummuru’nun oğlu Uruklu (Bullutu) kralın babasının huzurunda ona karşı tanıklıkta bulunur ve nehir yargılamasına gider. Bullutu yargılamadan geri döner fakat Hinnumu nehir ordaline gitmeyi reddeder (SAA 18 125: r. 8-10)².

Yeni Asur Devleti’nde nehir yargılamasının uygulanmasına dair başka bir örnekte; Şumma-ilāni adında bir yönetici, doğacak olan oğluna Asurbanipal ismini vereceğini söyler ve bundan dolayı bu kişi nehre gider ve geri döner. Sıradan bir vatandaşın çocuklarına veya başka birine kralın ya da varisi olacak prensin adını vermesi katı bir tabu olarak görülmekteydi. Böyle bir durumda ismi veren kişinin nehre gitmesi gerekmekteydi (Kataja, 1987: 65-67).

Yeni Asur döneminde nehir yargılamasına ilişkin belgelerde yargılamayı gerektiren durumlarda bazı kimselerin yargılamaya reddederek gitmemeleri söz konusu olmuştur. Bu da yargılamaya gitmeyen kişilerin suçlu olduklarını göstermektedir (Hinnumu örneğindeki gibi) (Akyüz, 2020: 169).

1. HAMMURABİ KANUNUNDA NEHİR YARGILAMASI

Eski Babil kanunu Kral Hammurabi zamanında bir kodeks haline getirildiğinden Hammurabi kanunu olarak da bilinir. Bu kanun kodeksi, Eski Babil’de birinci hanedanın altıncı hükümdarı olan Hammurabi’nin 42 yıllık saltanatının sonlarına doğru toplanan kanun koleksiyonundan oluşmaktadır (Mieroop, 2017: X; Westbrook, 2003: 361). Eski Babil (Hammurabi kanunu) kanunu, Mezopotamya’da toplanan kanunlar içerisinde en uzun ve en iyi düzenlenmiş olanıdır. Hammurabi kanunu bir stel üzerine yazılmıştır ve bu stel 2,25 metre uzunluğunda olup stelin üzerine yazılmış olan kanun maddelerinin toplam sayısı 282’dir (Roth, 1995: 70-72; Harper, 1901: 1). Bu stelin en iyi örneklerinden biri Louvre müzesinde bulunan ve 1901-1902 yılları arasında Elam’ın başkenti Susa’da yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Stelde bulunan kanun maddeleri Babil toplum yapısını anlamak için önemli bir kaynak niteliğindedir (Roth, 1995: 73). Maddelerin içerdiği konular içerisinde adalet, mülkiyet, ev ve toprak, ticaret, aile hukuku, köle hakları gibi konuları içermektedir (Aydın, 2017: 21; Tosun ve Yalvaç, 1989: 86). Ayrıca kanun maddeleri içerisinde idam gerektiren cezalarda mevcuttur. Hammurabi Babil’inde büyü, zina gibi suçlar, ağır suçlar içerisinde görülür ve bu suçları işleyenlere idam cezası verilir. Fakat bir kişinin bu tür suçlardan birini işleyip işlemediği bilinmiyorsa nehir yargılamasına başvurulmaktaydı. Hammurabi kanununun ikinci maddesi nehir yargılamasına ilişkindir. Maddede:

Eğer bir adam başka bir adamı büyücülük yapmakla suçlarsa fakat ona karşı kanıt getiremezse, büyücülükle suçlanan kişi kutsal nehre gidecek, o kutsal nehre geçeceği ileri sürecek; eğer kutsal nehir onu boğarsa suçlayan kişi onun mal varlığının yasal sahibi olur; eğer temize çıkarsa suçlayan kişi öldürülecek. O, kendisini suçlayanın mal varlığının yasal sahibi olacak denilmektedir (Madde 2. Roth, 1995: 81).

Hammurabi kanununun ikinci maddesinde büyücülük yapmakla suçlanan kişinin yargılanmasını gerekli kılan etmende bir itham söz konusudur ve ithamda bulunan kişi büyücülük yapmakla suçladığı kişiye karşı mahkemeye bir kanıt/delil getiremediği takdirde suçladığı şahıs yargılamaya tabi tutulmaktaydı. Nehir yargılaması suçlanan kişinin bu fiili gerçekleştirip gerçekleştirmediğinin tanrısal gücün etkisiyle ortaya çıkarılmasına yönelikti (Florioti, 2016: 94-95). Eğer kutsal nehir suçlanan kişiyi boğarsa, suçlayan kişi onun mal varlığının sahibi olurdu. Fakat suçlanan kişi temize çıkarsa yani boğulmazsa suçlayan öldürülürdü ve ayrıca mal varlığı da suçladığı kişiye kalırdı.

Hammurabi kanununun ikinci maddesinde büyü yapmakla suçlanan kişinin nehir yargılamasına gitmesine değinilip hangi tür büyüün yapılmış olmasından kaynaklı ceza gerektiğine değinilmemiştir. Mezopotamya toplumlarında iki tür büyüye inanılırdı. Bunlardan biri iyi/ak, diğeri ise kötü/kara büyü idi ve kara büyü korku duyulan bir büyüydü. Bundan dolayı kanunun hemen başında büyücülük ile ilgili bir madde ile başlanması Babilliler arasında bu türden uygulamaların yaygın olduğunu göstermektedir. Cezanın sert bir şekilde uygulanması bu duruma karşı alınan tedbirlerin açık bir kanıtıdır (Davies, 1905: 23). Maddeden anlaşıldığı kadarıyla cezai bir uygulamayı gerektiren büyü ‘kara büyü’ olmalıdır. Yani bu büyüyü uygulayan kişiler sert bir şekilde cezalandırılmaktaydı. Büyü ile ilgili bu maddede belirtilen bir husus dikkat çekmektedir. Kanun gereğince birini büyücülükle suçlayan kişinin bunu ispatlayacak bir kanıt/delil getirmesi zorunluluğuydu. Buradaki delilden kasıt birinin büyü yaptığını iddia eden kişinin büyücülük yapmakla suçladığı kişiye karşı onun büyü yaptığı araç gereçleri mahkemeye sunması olarak değerlendirilebilir. Bu durumu destekler nitelikte bir kanun maddesini Orta Asur kanunundaki bir maddede görmekteyiz. Orta Asur kanununun 47. maddesinde şöyle denilmektedir:

Erkek veya kadın olsun birilerinin büyü hazırlıkları yaptığı bilirse ve mülklerinde (büyü) malzemeleri bulunursa onlara karşı bu suçlamalar soruşturulup kanıtlanırsa onlar öldürülecektir. Büyü yapan adamı gören, görgü şahidinin ağzından “ben büyüyü gördüm” dediğini duyan, kulak şahidi olan ortaya çıkacak ve krala söyleyecek... (Madde 47) (Meek, 1969: 184; Roth, 1995: 172-173).

Bu maddede belirtildiği üzere büyücülük faaliyetlerinde bulunan kadın veya erkeğin büyü malzemeleri ile yakalanmaları sonucunda idam edilmeleri gerekli görülmüştür.

Hammurabi kanunundaki ikinci madde de büyü yapmakla suçlanan kişinin yargılanmak üzere nehre götürüldüğü ve orada ‘kutsal nehre geçeceği ileri süreceği’ cümlesi yer almaktadır. İfadeden anlaşılan suçlanan kişi, yargılamaya götürüldüğü zaman herkesin huzurunda olayı tanrıya anlatmaktadır ve masum olduğunu orada da ilan etmektedir. Bu durumu anlaşılır kılacak bir

² Asur belgelerindeki nehir ordali için ayrıca bkz. Akyüz, 2020: 165-177.

örneği Orta Asur dönemine ait bir nehir yargılamasında görebilmekteyiz. Suçlanan bir kişi nehre yargılanmak için götürülür. Götürülen kişi orada hayatının kurtarılması için dua etmenin yanı sıra bir de yemin eder. Düşmanının orada hazır bulunduğunu ve onun hayal kurduğunu ifade ettikten sonra nehrin ortasına doğru ilerleyip sesini yükselterek ‘umarım ki o batacak, ben yükseleceğim; o pis biridir, ben şüphesiz safım (masumum)’ diyerek nehrin kendisi lehinde bulunacağını ve Tanrı Şamaş’ın da nehrde ona yardım edeceğini ifade eder. Yargılanan kişinin yargılama sonucunda suçsuz olduğunun ortaya çıkması durumunda kişi suyun yüzeyine çıkarken suçlu kişi de suya batmaktadır (Driver ve Miles, 1956: 65).

Hammurabi kanununun 132. maddesinde de nehir yargılamasına ilişkin bir durum vardır. Madde gereğince bir adamın karısı, başka bir erkekle yatariken yakalanmadığı halde, başka bir erkekle olduğuna dair suçlamada bulunulursa kadın kocası için nehre giderdi. Bu maddeden anlaşıldığı üzere yine bir itham söz konusu olup bunun doğruluğunun kanıtlanması için kadının yargılamaya tabi tutulması gerekmektedir.

2. MEZOPOTAMYA’DA NEHİR YARGILAMASININ UYGULANIŞI VE YARGILAMANIN YAPILDIĞI YERLER

Mezopotamya’da nehir yargılaması belirli kentlerde gerçekleştirilirdi ve yargılama gerçekleştirilmeden önce birtakım işlemler uygulanırdı. Yargılamanın yapıldığı yerlerden biri olarak Sippar kenti gösterilebilir (Harita: 1). Sippar kenti, Mezopotamya’nın güneyinde bulunup bugün Irak’ta Tell Abu Habbah olarak bilinen kenttir. Bu kent Mezopotamya’da Tanrı Şamaş’ın önde geldiği bir kentti. Tanrı Şamaş adaletin ve bu kentin koruyucu tanrısıydı (Mahmood, 2006: 2, 66; Mieroop, 2005: 80, 99, 123).

Nehir yargılamasının uygulanmasına dair bazı bilgiler Babil Kralı II. Nabukadnezar dönemine ait edebi bir belgede görülebilmektedir. Metin içerisinde kralın ince adalet anlayışı yüceltilir ve buna dair birkaç örnek verilir. Bu örneklerden birinde tanrısız yargılamadan söz edilir. Örnekte bir kişi başka birini, iddiasını kanıtlamadan, adam öldürmek ile suçlamaktadır. Kral, bu durumdan dolayı tanrısız yargılamaya baş vurulmasını emreder. Yargılama Sippar kentinin yukarı tarafında, Fırat Nehri’nin kıyısında yapılırdı. Yargılamaya gece yapılan bir toplantı ile başlanılırdı ve toplantı esnasında bir tören düzenlenirdi. Fakat asıl yargılama bir sonraki gün sabahın erken vaktinde gerçekleştirilirdi (Lafont, 2005: 201-205). Sudan kurtulma suya atılan kişinin yüzerek kıyıya çıkmayı başarmasıyla gerçekleşirdi ve bu kişi suçsuz ilan edilirdi fakat nehre atılan kişi nehir tanrısı tarafından boğulursa suçlu kabul edilirdi (Bertman, 2003: 70). Nehir yargılaması süresince yargılamaya maruz kalan kişinin tarafı ile karşı taraftan olanlar yargılamayı izlemeye gelirlerdi (Lafont, 2003: 529). Nehir yargılamasının Mezopotamya’da uygulandığı yerlerden biri Hit kentiydi (Harita: 1). Hit kenti Mari ile Babil arasında sınır teşkil etmekteydi. Mari için Hit’in tamamen farklı bir önemi vardı.

Harita 1: Hit kenti (WARBLETONCOUNCIL, 2021).

Bu kent özel bir adli faaliyetin gerçekleştirildiği yerdi. Zina ve sihir gibi çeşitli suçlarla itham edilen veya bir mal üzerinde hak talebinde bulunan kişiler, beyanlarının geçerliliğini kanıtlamak için Fırat Nehri’ne götürülürdü. Nehir, ilahi bir yargıç olarak kabul edilirdi. Sanık ya da davacı bir ifade vermek için yemin etmek zorundaydı ve bir ya da daha fazla kişi (mutlaka sanık olmak zorunda değil ama çoğu zaman onun yerine geçecek kişiler) nehrin kararını öğrenmek için suya atılmak zorunda kalırdı. Hit kenti bu tür durumlar için tercih edilen yerdi ve aynı zamanda ‘Yargılama Nehrinin Şehri’ olarak da anılmaktaydı. Bu kent Halap ve Elam’dan gelenler de ziyaret etmiştir. Mari kralı Zimri-Lim’in Hit’e bu kadar bağlı olmasının ve şehrin tüm kontrolünü elinde tutmak istemesinin nedeni şehrin hukuki ve dini öneminden kaynaklanması olabilir (Mieroop, 2005: 67-68).

Nehir yargılamasında suya atılan kişilerin belirli bir zamana kadar suda kalmaları gerekmektedir. Bu duruma ilişkin bir örnek Mari’nin güneyindeki Hanat eyaletinde bir vali olan Meptum’un Mari kralı Zimri-Lim’e yazdığı bir mektupta (ARM XXVI, 249) bazı detayları ile verilmektedir:

Hizmetçiniz Meptum’dan sayın kralıma mektup: Kralımın gönderdiği ve Shubram (Şubram) ve Haya-Sumu adına nehir yargısını kabul eden insanlarla birlikte denetmenler gönderdim. İlk olarak, bir kadını suya attılar ve kadın hemen çıktı, sonra yaşlı bir adamı suya attılar, o da 80 ölçü yüzdükten sonra çıktı. Ondan sonra ikinci bir kadını suya attılar, o da hemen çıktı. Sonrasında üçüncü bir kadını attılar ve kadın boğuldu. Yaşlı adam sadece 80 ölçü yüzdüğü ve üçüncü kadın boğulduğu için Haya-Sumu’nun adamları son üç kadının atlamasına izin vermedi. ‘Yerleşim yerleri ve tarlalar bize ait değil’ diye onay verdiler. Yaşlı adam Şubram’ın adamlarının ayaklarına kapandı ve şöyle dedi: ‘Kalan kadınları atmayın. Ölebilirler! Şehri ve tarlaları talep etmediğimiz bir tablet (anlaşma) yazacağız. Gelecekte de kentin ve tarlaların Şubram’a ait olduğuna kimse itiraz etmeyecek’. Bu tableti (anlaşmayı) denetmenler, Babil’den gelen katılımcılar ve şehir ihtiyarlarının önünde kabul ettiler (imzaladılar) (Mieroop, 2005: 67-68; Lafont, 2005: 205-206; Heimpel, 2003: 272)³.

Lafont’a göre Zimri-Lim’e gönderilen mektupta adı geçen Şubram ve Haya-Sumu krala bağımlı iki kişidirler ve bu ikisi bir arazi davasından dolayı karşı karşıya gelmişlerdir. Suya atılan kişilerin belirli bir süreye kadar suda kaldıkları ve ne kadar yüzmeleri gerektiği belirtilmiştir. Suya atılan yaşlı adam 80 ölçü yüzmekteydi. Bu ölçü birimini Lafont ‘arış’⁴ olarak belirtmiştir. Haya-Sumu’nun bir kent-devlet ve bunun toprakları üzerinde iddia ettiği hakkın tanınabilmesi için altı kadın ve yaşlı adamdan oluşan bir ekibi arka arkaya nehre daldırması ve bunların suda belirli mesafeyi yüzerek geçmelerinden ibaret özel bir sınavı başarması uygun görülmüştür. Fakat onun ekibi başarısızlığa uğrar ve bundan dolayı da sınav durdurulur (Lafont, 2005: 205-206). Heimpel, Zimri-Lim’e gönderilen mektupta ölçü birimi olan 80 *iku*’yu’ ve suçlanan kişinin suyun içerisinde nasıl kaldığına dair “The River Ordeal in Hit” adlı makalesinde şunları aktarır: Suya atılan kişi suyun üzerinde çaba sarf etmeden beklemek zorundaydı. Suya atılan kişinin 80 *iku* derinliğe batması gerekmekteydi. Bu ölçü yaklaşık olarak 40 metreye tekabül etmekteydi. Suya atılan kişi 40 metre suyun altında kalmak zorundaydı. Heimpel makalesinde bu kadar derinliğe sahip bir yere atılan kişinin herhangi bir araç olmadan nasıl kalması gerektiğini de sormaktadır (Heimpel, 1996: 8).

Zimri-Lim dönemine ait verilmiş bu örnek dışında bir yargılama söz konusu olduğunda, herhangi bir şahidin ya da durumu aydınlatacak bir delilin olmadığı davada adalet nasıl sağlanmıştır. Yani nehre dalma, Zimri-Lim’e gönderilen mektupta görülen ve Lafont’un belirttiği biçimde bir ekip işi olmadan suya atılma gerektiriyorsa adalet nasıl sağlanmıştır? Bu durumu Hammurabi kanununun ikinci ve 132. maddesi ayrıca Ur-Nammu kanunundaki 11 ve 12, Orta Asur kanununun 17 ve 22. maddelerindeki durumlar göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekmektedir. Hammurabi kanununun ikinci maddesinde büyü yapmakla suçlanan kişi ve 132. maddede başka biri tarafından bir adamın karısının başka bir erkekle beraber olduğu yönünde suçlanan kadın kocası için yargılamaya tabi tutulmaktaydı. Ur-Nammu kanununun 11. maddesinde birinin başka bir adamı büyüculükle itham etmesi sonucunda suçlanan kişi yargılanmak amacıyla nehre atılır, 12. maddede eğer başka biri bir adamın eşini zina ile itham ederse kutsal nehre girmek zorunda bırakılırdı. Orta Asur kanununda madde 17’de bir kişi başka bir adamın karısını zina ile itham eder ve şahit bulamazsa iddiada bulunan adam ve kadın nehre götürülmekteydiler. Her iki taraf anlaşma yaparak nehre gitmekteydiler. Maddeden nehir yargılamasına gidildikten sonrası aktarılmamıştır. Ama her iki tarafın bir anlaşma yaparak nehre gitmeleri şunu düşündürmektedir, kadının yargılamadan sağ çıkması halinde ithamda bulunan kişi tazminat ödemek zorunda kaldığı gibi nehre de dalmak zorundaydı. Suçlanan kişinin yargılamadan temiz çıkması sonucunda suçlayanın tazminat ödemesine ilişkin bir kanun maddesi yine Orta Asur kanununda madde 18’de geçmektedir. Madde 18’de bir adamın karısını zina ile suçlayan kişi bunu kanıtlayamadığı takdirde 40 sopa yerd, saçları kesilir ve bir talent kalay ödemek zorunda kalırdı. Madde 22’de bir adam başka bir adamın karısı ile yatmadığını söylemesine rağmen kadın “o benimle yattı” derse nehir yargılamasına gidilmekteydi ve burada bir anlaşma söz konusu olmamaktaydı. Adam nehirden sağ döndüğünde kadının kocası, karısına uygulayacağı muamelenin aynısını adama uygulama yetkisine sahipti. Madde 17 ve 22’de görüldüğü üzere bir kişi işlemediğini iddia ettiği bir suçtan dolayı yargılanır ve nehir ordaline maruz bırakılırdı.

Yukarıda örnekleri verilen toplumların (Hammurabi, Ur-Nammu, Orta Asur) kanun maddelerinde yargılamaya tabi tutulan kişilerin nehre girdikten sonra sağ çıkmamaları durumunda adaletin nasıl sağlandığı düşündürücüdür. Bu tür durumlarda adaletin tam olarak sağlanmadığı belirmektedir. Çünkü örnek verilen maddelerde bir itham söz konusudur ve suçlanan kişi kendisinin itham edildiği bir suçta eğer suçsuzsa ve suçsuzluğunu ispatlayacak bir delili yoksa nehir yargılamasına tabi tutulurdu. Yargılama sonucunda suçlanan kişinin ölmesi durumunda suçlu olarak ilan edilmesi ölen şahıs ve onun yakınları tarafından kabulü zor bir sonuç ortaya çıkarmış olmalıdır. Eğer bir kişi zina, büyü gibi suçlardan birini işlemişse ve bunu işlediğine dair bir delil bulunmaz ve yargılamadan sağ çıkarsa suçsuz ilan edilmekteydi. Peki bu sorun nasıl aşılmaktaydı? Lafont’un da belirttiği üzere bölgede yaşamış kişiler, içerisinden çıkamadıkları sorunlarda her zaman tanrıların üstün gücüne başvurmuşlardı. Yargıçlar, kendilerine gelen bu tür davalarda kimin suçlu olup olmadığına karar veremediklerinden durumu nehir tanrısına başvurarak gideriyorlardı. Böylelikle dava yargıçlardan çıkmış oluyordu (Lafont, 2005: 208). Uygulanan bu sistemde adaletin tam olarak yerine getirilmediğini birilerinin kendi yerlerine başkasını yargılamaya göndermesinde görebilmekteyiz. Örneğin soylu kesiminden biri bu uygulamaya tabi tutulacağı zaman kendisinin yerine kasaba ve köyündeki insanları, bir kraliçe nedimesini, erkek karısını kendi yerine nehir yargılamasına gönderebilmekteydi (Kuhrt, 2013: 138).

Nehir yargılamasına ilişkin sorulması gereken sorular belirmektedir. Bunlardan biri yargılama esnasında suda ne kadar beklenildiği ve suya dalan kişinin yüzmeye bilip bilmediği sorusudur. Hammurabi ve Ur-Nammu kanununda büyü ile suçlanan kişi nehre götürülür ve suya atılırdı. Onlar bir müddet suda bekler ve o kişinin sudan sağ ya da ölü çıkması durumunda dava sonuçlanmış olmaktadır. Suda bekleme süresinin ne kadar olduğunu kanunda görememekteyiz fakat kanunda belirtildiği üzere

³ Lafont, Zimri-Lim’e gönderilen mektuptan nehir yargılamasının kimi zaman birinin yerine geçme kimi zamanda spor yarışması şeklinde olduğunu belirtmektedir, bkz. Lafont, 2005: 205.

⁴ Lafont, “Arış”ı dirsekten başlayarak orta parmağın ucuna kadar gelen eski bir uzunluk ölçü olarak belirtir bkz Lafont, 2005: 205.

suçlanan kişinin sudan canlı çıkması durumu yargılama esnasında yargılanan kişiye belirli bir süre tanındığına işaret etmektedir. Mahkemenin yargılama yapılan yerde suya atılan kişiler arasında yüzme bilenlerle bilmeyenler ayrımını esas alarak nehirde kalma sürelerini gözetmiş olabileceği akla gelmektedir. Bu duruma ilişkin açıklayıcı bir cevabı Heimpel'in adı geçen makalesinde (The River Ordeal in Hit) Bottéro'dan yaptığı alıntıda görmekteyiz. Bottéro'ya göre bu yargılamada suya atılan ve yüzme bilmeyen kişi boğulmakta ve yüzme bilenler kurutulmaktaydı. Dolayısıyla böyle bir sınav ancak yüzme bilmeyen bir toplumda anlam ifade ederdi (Heimpel, 1996: 7). Bu da yargılamada yüzme bilen ve bilmeyenler arasında bir ayrımın yapılmış olduğunu akla getirmektedir.

Heimpel, nehir yargılamasına ilişkin olarak yargılamanın nasıl bir yerde gerçekleştirilmiş olduğuna dair farklı bir görüş sunmuştur. Heimpel, yargılamanın Fırat Nehri'nin kıyısında bulunan ve suya daldırma eyleminin gerçekleştirildiği yerlerden biri olan Hit kentinin zift kaynakları ile meşhur olduğunu belirtmektedir. Bu zift akıntıları Fırat Nehri'ne karışarak suda zehirlenmeye yol açmaktaydı. Fırat Nehri'nin batısında kalan ve Hit'e yakın olan zift kaynaklarından birinin başlıca sınav merkezi olduğunu düşünmektedir. Yargılama esnasında dalıcılar bu zifte dalmaktaydılar. Bu kaynaktaki sıcaklık zifte dalan kişiyi yakmazdı fakat onların göğüslerine uyguladığı basınca katlanmak zorunda bırakılmaktaydı. Eğer dalıcı zift kaynağındaki gazı fazla solur ya da bu ziftten yuttuğu takdirde kendinden geçer ve bilinç kaybı yaşardı. Bu kötü durumda komaya girerek ölürdü. Bu zift kaynakları su, gaz ve yoğun bir türbülans meydana gelmekteydiler. Zift kaynağında yukarı (yüzeye) doğru güçlü bir akıntı söz konusuydu. Bu akıntidan dolayı zifte daldırılan kişi uzun süre dipte kalmamaktaydı. Yargılanmak üzere bu kaynağa atılan kişi yukarıya doğru olan bir akıntıya kapıldığı takdirde görülür bir biçimde üste doğru iteklenirdi. O dönem insanlarına göre bunun bir tek anlamı olabilirdi bu da tanrının o kişinin masumiyetini ortaya çıkarmasıydı (Heimpel, 1996: 8-10). Heimpel ayrıca bu kentin yakınlarında zift kuyuları olduğunu aktarır ve bu zift kuyuları gemiler ve su geçirmez konteynırlar için zift sağlamaktaydı. Ayrıca bu kuyular nehir yargılamasının yapıldığı yerlerdi (Heimpel, 2003: 9).

Nehir yargılaması için belirli bir mevsimin (dönemin) seçilip seçilmediği akla gelebilecek başka bir sorudur. Yargılamayla ilgili maddelerden bu duruma ilişkin şöyle bir durum belirtmektedir. Yargılamanın yapıldığı yerin iklim şartları göz önünde bulundurulursa her zaman yargılamanın yapılmış olması söz konusu olabilmektedir. Mezopotamya'da yargılamanın yapıldığı kentlerin iklim özellikleri bu uygulamanın her dönemde yapılmasında bir engelin olmadığını göstermektedir. Yargılamanın yapıldığı Hit kentinin bağlı bulunduğu Mari topraklarının büyük bir kısmı Güney Mezopotamya'nın bereketli topraklarından farklı olarak çoğunlukla çöl koşullarının etkisindedir (Koroğlu, 2013: 105). Bu yerlerde yargılama yapmak için gerekli su seviyesinin olması yeterli olabilmektedir. Nehrin gür (çoşkun) aktığı zamanlarda yargılamanın yapılmadığı akla gelmektedir. Çünkü buradaki amaç kişiyi doğrudan gür bir suyun içine atarak boğmak olmadığından yargılamanın uygun bir prensip içinde yapılmış olduğunu akla getirmektedir. Bundan dolayı büyü ve zina⁵ ile ilgili suçlarda davanın nehir yargılamasına götürülmesinde birini bir suçla itham eden kişinin mahkemeye sunacak delilinin olmaması, şahitlerin ifadesinin yetersizliğinden kaynaklı gerçeğin ortaya çıkmaması durumunda nehir yargılamasına başvurulurdu. Şahitlerin ya da yeterli delilin olmadığı bir durumda herhangi bir kişiyi büyü, zina gibi suçlardan dolayı suçlayan kişi ile suçlanan şahıs hemen nehir yargılamasına tabi tutulmaktaydılar. Mahkeme taraflardan etkili bir yemin etmelerini isterdi. Fakat tarafların yemin etmemesi üzerine yargılamaya başvurulurdu (Faist, 2014: 198; Akyüz, 2020: 169; Oates, 2015: 76). Yargılama, belirtmiş olduğumuz esaslar çerçevesinde iklim şartlarının da uygunluğu gözetilerek yapılmıştır.

3. HMMURABİ KANUNUNDA DOĞRUDAN SUYA ATILMA İLE İLGİLİ MADDELER

Hammurabi kanununda birkaç maddede suya atılmaya yer verilmiştir. Madde 129'da evli bir kadın başka bir adam ile yatakta yakalanırsa kadın ve sevgilisi bağlanarak suya atılmaktaydılar. Madde 143'te de bir kadının sürekli olarak dışarıya çıkması ve evinde kalmaması, evini dağıtması ve kocasını küçük düşürmesi gibi durumlarda nehre atılması durumu ortaya çıkmaktaydı. Madde 155'te de bir adam oğlunu evlendirmiş ve sonrasında gelini ile birlikte olmuşsa suya atılmaktaydı (Harper, 1901: 35, 38, 40; Tosun-Yalvaç, 1989: 198-200). Bu maddelerde suçları kanıtlanmış kişiler doğrudan suya atılıp öldürülmekteydiler. Bu türden suçlarda suya atılmalar kişinin suçlu olup olmadığının ortaya çıkarılmasına yönelik olmayıp suçlunun idamını gerektiren durumlar olarak ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı suya atılma her zaman birinin suçlu ya da suçsuz olduğunu ortaya çıkarmak için gerçekleştirilmeyip bazen de doğrudan suçu ispatlı kişinin idamına yönelik olabilmektedir.

SONUÇ

Mezopotamya coğrafyasında işlenen suçlara farklı cezalar verilmiştir. Mezopotamya toplumlarından bazıları aynı suçlara daha esnek cezalar getirerek suçluyu idam etmek yerine tazminat ödeme yoluyla cezanın telafisini sağlamıştır. Hammurabi kanununda adam öldürme, büyü ve zina gibi suçlarda kesin delillerin bulunması durumunda suçu işleyen kişilerin doğrudan öldürülmeleri için yeterli görülmekteydi. Fakat bir kişinin bu suçlardan birini işlediğine dair yeterli delil yok ise nehir yargılamasına başvurulmaktaydı.

Mezopotamya'da nehir yargılaması toplumsal açıdan bazı avantajlar sağlasa da beraberinde bazı problemleri de getirmiştir. Örneğin; Hammurabi kanununun ikinci maddesinde büyü yapmakla suçlanan kişinin yargılama sonucunda sağ çıkması halinde kendisine ithamda bulunan kişinin öldürülmesi daha sonrasında mahkemeye bu tür durumlarda başvuracak kişilerin daha dikkatli davranmaları gerektiğini göstermektedir. Fakat yargılama sonucunda suçsuz bir kişinin ölümünde kimin bu hatayı telafi edeceği sorusu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca uygulanan bu sistemin adaletin yerine getirilmesi hususunda tam bir çözüm sağlamadığını da ortaya çıkardığı görülmektedir.

⁵ Büyü ve zina dışında nehir yargılaması gerektiren durumlardan biri de politik ihanetti, bkz. Lafont, 2005: 207.

Nehir yargılaması, suçlanmış kişinin suçlu olup olmadığını ortaya çıkarmaya dönük bir uygulamaydı. Suçun kesin tespiti söz konusu olduğu bir davada suçlu nehre idam edilmek üzere atılırdı. Suya atılan kişiler için belirli bir sürenin tanınmış olduğu genel çerçeve içerisinde görülmektedir. Suda bekleme ya bir tarafa doğru yüzerek çıkmayı ya da suya daldırılıp belirli bir süre orada bekletilmeyi gerekli kılmaktaydı. Eğer suçlanan kişiler için yargılama zift kaynakları veya kuyularında gerçekleştirilmişse orada da bir müddet beklemeleri gerekmekteydi. Adaletin sağlanmasına yönelik bu uygulama ortaya çıkan sonuç itibarıyla adil bir uygulama olmayabilmekteydi. Ayrıca yargılamaya ilişkin Hammurabi, Ur-Nammu, Orta Asur kanununda büyü, zina gibi suçlardan birini işlemekle suçlanan kişiler kanun maddelerinden anlaşıldığı kadarıyla nehir yargılamasına götürüldükleri zaman önce onlar suya atılmaktaydılar. Bu da yargılamada suçlanan kişinin riski alan ilk kişi olduğunu göstermektedir.

Nehir yargılamasını uygulayan Mezopotamya toplumları zina, büyü suçlarını işlediği düşünülen bir kişiyi mahkeme tarafından ister suda ister zift kaynağında yargılamaya tabi tutulduklarında ve bu kişi eğer hiçbir suçu yoksa ve yargılama esnasında ölürse adaletin yerine gelmiş olduğunu mu düşünmekteydiler? Açıkçası uygulamanın bu yönüyle o günkü insanlar tarafından da tartışılmış ve sorgulanmış olduğu akla gelmektedir. Suçu olmadığı halde bir su imtihanı ile ölen kişinin yakınlarının bu durumu kolay bir şekilde kabullenmedikleri insani duygular içinde değerlendirildiğinde uygulanan bu sistemin eleştiriye açık olduğunu göstermektedir. Fakat tarafları bu yargılamada bağlayıcı unsur olarak yargılamanın kanunla belirlenmiş olması gösterilebilir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, F. (2020). Asur Belgelerinde Nehir Ordali. Asur Belgelerinde Nehir Ordali. *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 165-177.
- Aydın, N. (2017). *Hammurabi Yasaları*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Bertman, S. (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: Facts on File.
- Davies, W. W. (1905). *The Codes of Hammurabi and Moses*. Newyork: Eaton and Mains.
- Driver, G.R. ve Miles, J. C. (1956). *The Babylonian Laws*. Oxford: Clarendon Press,1956.
- Faist, B. (2014). "The ordeal in the Neo-Assyrian legal procedure" in: *AOAT* 412, Ugarit-Verlag, Münster, 189-200.
- Finkelstein, J. J. (1968). The Laws of Ur-Nammu. *Journal of Cuneiform Studies*, 22, 3 (4), 66-82.
- Florioti, H. D. (2016). *Eski Yakındoğu Üzerine Notlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Frymer, K. & Tikva, S. (1977). *The Judicial Ordeal In The Ancient Near East*. (volumes I & II). Diss. Yale University.
- Günbattı, C. (1995). Eski Anadolu’da “Su Ordali”. *Archivum Anatolicum Anadolu Arşivleri*, 4, 73-88.
- Harper, R. F. (1901). *Code of Hammurabi*. Argus Press.
- Heimpel, W. (1996). The River Ordeal in Hit. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, 90, (1), 7-18.
- Heimpel, W. (2003). *Letters to the king of Mari: a new translation, with historical introduction, notes, and commentary*. Penn State Press.
- Kataja, L. (1987). A Neo-Assyrian Document on Two Cases of River Ordeal. *State Archives of Assyria Bulletin*, 1 (2), 65–68.
- Köroğlu, K. (2013). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kramer, S. N. (1954). Ur-Nammu law code. *Orientalia*, 23 (1), 40-51.
- Kuhrt, A. (2013). *Eski Çağ’da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lafont, B. (2005). Mezopotamya’da Nehir-Tanrı’nın Yargılaması. *Eski Yakındoğu Sümer’den Kutsal Kitap’a*. (Çev. Adnan Kahiloğulları & Pınar Güzelyürek & Lale Arslan Özcan). Ankara: Dost Kitabevi.
- Lafont, S. (2003). Middle Assyrian Period. *A History of Ancient Near Eastern Law*, 72 (1), 521-563.
- Larsen, M. T. (2007). Going to the River. *From the Workshop of the Chicago Assyrian Dictionary*, 2, 173-188.
- Larsen, M. T. (2010). *Kültepe Tabletleri VI-a*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mahmood, L. (2006). *Two Cities of Sippar: Tell Abu-Habbah and Tell ed-Der* (Master’s Thesis). Stony Brook University: New York.
- Meek, T. J. (1969). The Middle Assyrian Laws. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old testament*, 180-188. Princeton, New Jersey.

- Mieroop, M. V. (2005). *King Hammurabi of Babylon*. Usa: Blackwell Publishing.
- Mieroop, M. V. (2017). *Babil Kralı Hammurabi* (Üçüncü Baskı), (Çeviren: Bülent O. Doğan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oates, J. (2015). *Babil*. (Çev. Fatma Çizmeli). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Roth, M. T. (1995). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Atlanta, Georgia: Scholars Press.
- Tosun, M. & Yalvaç, K. (1989). *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tóth, P. G. (2008). River Ordeal -trial by water- Swimming of Witches: *Procedures of Ordeal in Witch Trials. Witchcraft Mythologies and Persecutions* (Demons, Spirits, Witches. vol: 3). Central European University Press: Budapest-Newyork, 130-154.
- Raymond W. (2003). Old Babylonian Period. *A History of Ancient Near Eastern Law. Handbook of Oriental Studies*, 1, 361-430.
- SAA 6: Kwasman T. & Parpola S. (1991). *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III through Esarhaddon* (State Archives of Assyria, 6).
- SAA 21: Parpola S. (2018). *The Correspondence of Assurbanipal, Part I: Letters from Assyria, Babylonia, and Vassal States* (State Archives of Assyria, 21).
- SAA 18: Reynolds F. (2003). *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Assurbanipal and Sin-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia* (State Archives of Assyria, 18).
- Warbletoncouncil. (2021). 14.04.2021 tarihinde <https://tr.warbletoncouncil.org/cultura-mesopotamica-2620> adresinden alındı.
- Westbrook, R. (2003). Old Babylonian Period. *A History of Ancient Near Eastern Law. Handbook of Oriental Studies*, 1, 361-430.